

10318

J TUUKUL MAAYA TS' ÍIBO' OB.

 Dirección
General de
CULTURAS POPULARES
UNIDAD REGIONAL QUINTANA ROO

**PROGRAMA DE LENGUAS
Y LITERATURA INDÍGENAS**

U TUUKUL MAAYA TS'ÍIBO'OB

BIBLIOTECA
CENTRO DE INFORMACION
Y DOCUMENTACION

Dirección General de Culturas Populares

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY
111
1955

FUENTE _____

FECHA _____

CLASIF. 10318

TS'OL K'ABA'OB

LIC. RAFAEL TOVAR Y DE TERESA
Presidente del Consejo Nacional para la Cultura y las Artes

LIC. JOSE ITURRIAGA DE LA FUENTE
Director General de Culturas Populares

MTRO. JOSE A. MAC GREGOR CAMPUZANO
Director de Acción Regional

ING. ELIAS GARCIA MARTINEZ
Coordinador del Programa Nacional de Lenguas y Literatura
Indigenas

ANTROP. MA.TERESA QUIÑONES VEGA
Jefe de la Unidad Regional Q.Roo de Culturas Populares

PROFR. MIGUEL MAY MAY
Asesor del Taller de Creación Literaria en Lengua Maya

TEC. MARIO E. TULLU PUCH
Coordinador del Programa de Lenguas y Literatura Indígenas de
la Unidad Regional Q.Roo de Culturas Populares

TEC. LORENZO JIMENEZ SANTOS
Diseño de Portada

TEC. ERMEREGILDO PUC CAUICH
C. CARLOS RUIZ NOH
Apoyo de encuadernado

BIBLIOTECA
CENTRO DE INFORMACION
Y DOCUMENTACION
Dirección General de Culturas Populares

ROBERTSON
LIMITED
1000
1000
1000

TSOL

YAAX T'AAN..... 7

TSIKBALO'OB

U MEEYAJ K'AS X-CHIK'ICHO'OB TI'
KOLNAL..... 11

X-CH'UUP YEETEL CH'O'..... 17

CHAN PAAL YEETEL X-NUK OUCH..... 25

KO'OX PAKTIK..... 31

U BO'OL SI 'IPIL X-KAAX..... 34

U TSIKBALIJ X-CH' UUPAL JACH
NO'OLCHE'TA'AN..... 53

CHAN KOOKAY YEETEL
X-TS'UNU'UM..... 62

U TS'O'OKOLBEELIL KÓOKAY YEETEL
CHAN X-TS'UNU'UN..... 66

IK' T'AANILO'OB

A TUUBSAJ.....	79
YAAKUNAJ T'AAN.....	81
YAAKUNAJ MA'K'UCHI.....	83
TI' IN NOJ YAAKUNAJ.....	85
IN JATS'UTS KAAJAL.....	87
U MEEYAJ MASEWAL.....	91

K'AAYO'OB

MEEYAJ K'AB.....	95
CHAN EK.....	98

YAAX T'AAN

Ichil u jaabil 1997, u meeyajil maayats'íibo'ob tu lu'umil Quintana Roo yanchaj u múuk', tumeen úuch jump'el kambal ti'olaj bix k'a'na'an k-meeyajtik maaya ts'íib yéetel k-tuukulo'on, yéetel k-puksi'ik'alo'on.

Yéetel u yáantajil Aj kambesaj Miguel May May, patchaj k-lí'isik u muuch'meeyajil maayats'íib wey te' k-lu'umila', tumeen bejlake' ma' chen juntúul wa ka'atúul Aj ts'íib takmúuk'tik u meeyajil maaya t'aan yéetel maaya ts'íib, bejlake' yaanto'on u nu'ukulilo'ob ti'al k-beetik. Táan u bin u nats'al u k'íinil ikil ken

ya'abako'on, beya' ma' táan k-
p'aatik ka sa'atak le maaya t'aana',
k-maaya ts'íibo, k-maaya tuukul.

Ichil u jaabil 1997 táan
chikbesik "U TUUKUL MAAYA
TS'ÍIBO'OB", jump'éel pikil ju'un
tu'ux ku chikpajal ts'íibo'ob
meeyajta'an tumeen máaxo'ob
kambalnajo'ob Ichil u múuch'
meeyajil tuukul ts'íib ich maaya.

K'aat óoltik túun ka
k'uchuk tu k'abo'ob máaxo'ob
ti'olaj beetab le pikiljuuna',
lelo'oba tuláakal u maaya
wíinkilo'ob tu peten lu'umil
Yucatán.

U t'aan:

Tec. Mario Enrique Tullú Puch

TSIKBALO'OB

U MEEYAJ K'AS
X-CHIK'ICHO'OB TI'
KOLNAAL.

Ka'ach úuch tak walkila' le mejen x-chik'icho'obo jach taj u p'eeekmo'ob kolnáal, tumeen leti'obe' ku koolko'ob ka'anal k'áax yó'olal xan tumeen ku laaj paaktiko'ob xíwo'ob.

Tumeen yo'olal le je'lo' ma'táan u pajtal u ya'kunsikuba'ob mix tí k'íinil mix tí' tóokil.

Chéen jump'éel k'íin ka' táal tu tuukulo'obe' ka' tu ya'alo'ob beya':

-Yan sen k-beetik óolal tí'

koolnáal tumeen jach k'asa'an
k-éetel, ku laaj paaktik k-naayil,
ts'ó'okole' ku tóokik chéen taalak
koole' yan laaj k-na'akal tu
wíinkilaj.

U baatabil túun ichilo'obe tu
ya'alaj tu lak'o'obo':

- Bix ta'ke'ex a se'eb chi'ex
tumeen wa ma'e' yan u bin
ts'ó'okole' ma' táan u pajtal k-laaj
na'akal ti'.

- Ma'alob-tu ya'alo'ob túun-

Ichil u baanaló'ob ichil le
x.mumum xiiwo'obo', ka' tu
ya'alaj juntúul ichilo'ob :

- A woojeele'ex jump'éel ba'ax
, le ken laaj na'akako'on tu nook'e'
j-k'i'itpajal tu winkilaj ; ts'ó'okole'
k-kaajal chi'e' chambelil, ¡Ah! chen

ba'ale' ma' chéen le jaajo' , ken
jjo'op'ok u ye'same'ental ti' u
binbale' k-laaj muuch'taal tu je'ej
yéetel tu tontonparach'e',
ts'ó'okole' k-baajal tun chí'e',
chí'e'. Ts'ó'okole' k-ts'aik jump'éeel
sáak'il miná'an u xuul.

-Ma'alob -ku ya'aliko'ob
tuláakalo'ob-

Jee bix u bin kolnáal tu koole'
lbey u beetiko'ob ti', chéen
juntéene' ichil u kool ootsil
koolnáale' ka' tu yu'ube' táan u
jjo'op' u sak'taal u winkilaj , chéen
ba'ale' le ti'e ma' tu ts'áa u tuukul
ti' ba'ax chí'ko', le ti'e

tu tuukultaj wa chéen mejen tá'an
us wa k'oxool .

Ma' jee ku yu'ubik tu bin u yaabtal u saak'il u winkilajo', ka tu ya'alaj tu bail:

- " Ni ka'en in pit in nook'a' ka' in wil ba'ax le chi'keno' ".

Le ootsil koolnaal tuuno' bin u baalubaj tu paach junk'ul che', ka' tu laaj pit u nook'o' ka' baaj u xixtubaa, ka tu yile' ts'o'ok u laaj si'p'il u winkilaj, ka tu paktaj u je'ej yeetel u toone' ti' laaj p'ocha'an tulaaikal le chik'icho'obo. Ti tuun ku sisit' awaat ootsil koolnaal yeetel u saak'il u chi'balob ts'o'kole' taan u la'achkubaa.

Le x-chik'icho'obo' u pechmuba'ob tu je'ej le ootsil koolnaalo' taan u jaja'che'ejob taan u ts'iko'ob ti' ka tu ya'alaj

juntúul ichilo'obe':

-Ko'one'ex ts'o'oksik ti' ,
beyo' ma'a táan u k'a suut u xoot'
k'aax.

Ka tu nuukaj u laak' juntúule':

- ¡Lep' a woole'exi' , ts'aexti'!

Ti túun ku yawat ok'ol ootsil
koolnaale' ma' ka' bin tu jo'ol u
kooli'.

Bey túun u meetiko'ob yaj
óolal le x.chi'k'icho'obo ti' máax
ma' suuk u bin ich kooli'.

Le o'olale' ootsil koolnale'
ch'a'an u pach tumeen kex ich
k'aax yan le beetike' ken jo'op'ok u

meeyajtik u koole' yan u yutsil

páktik ts'ó'okole' ku tóokik tí'al
ma' u suuktal mix ba'ali'.

U tuukul ts'iib :
José Joaquín Balam Ché.

X-CH'UUP YEETEL CH'O'

Uuchilake' yanchaj juntúul x-ch'úupal jach taj ootsil sáansaamal chéen lii'ke' chéen míis ku máan u beetej , chéen ichil u míise' ka' tu kaxtal jo'p'éel mejen taak'in, ka' jo'op' u ya'alik tu bail beya': "Yan in li'isik le taak'ina', le chéen ya'abchajke' kin manik in nook' yéetel u boonil in chi'", bey uch u meetik, je'ex u kaxtik u taak'ino' bey u li'isik.

Ka' tu yilaj ts'o'ok u li'isik ya'abe'm ka' tu manaj u nu'ukulil ti'al u ts'ikubáa ki'ichpanil, ka' ts'o'ok u boonkubae', ka tu tuukultaj beya':

“Bey ts’o’ok in ki’ichpantala’yan in kutsal tu jool in naajil ti’al wilik máax ku máan ti’al u yiken utsil.

Chéen ichili’e máan juntúul ts’o’, ka tu k’áataj ti’ beya’ :

- Teche’ nojoch tso’ jee u ts’o’okol a beel tin wéetele’ “

- Je’ele’ -ku ya’alik le tso’o’-, Chéen ba’ale’ yan a k’aay u ti’al in yu’uyej.

Le tso’ túuno’ baaj k’aay beya’.

- “ K’olo’, k’olo’, k’olo’ ” .

- Jaaj tun teche’ nojoch tso’ jach máan k’a’am a k’aay , ts’o’okole’ ka ja’askin wóol ma’taan u ts’o’okol in beel ta wéetel’.

Ma’ san xi’ik le tso’o, ka’ máan

juntuul t'éel, ka tu ya'alaj ti' beya':

- Nojoch t'éel a k'aat u
ts'o'okol a beel tin wéetel ?

-Je'ele'-ku ya'alik le t'éelo'-

-Chéen ba'ale' k'aaynen ka in
wu'uyej

ka baaj k'aay le t'éel beya':

-T'enterese', t'enterese',
T'enterese...

- Jaaj túun jach k'a'am a k'aay
, ma' táan u ts'o'okol in beel ta
wéetel , tumeen ka jaasik in wóol..

Ma' sáame' ka' k'aat juntúul
k'éek'en, ka tu ya'alaj ti' beya?:

- Nojoch k'éek'en jee u
ts'o'okol a beel tin wéetele'?

- Je'ele'- Ku ya'alik le k'éek'eno'.

-K'aaynen yaax táanil tí'al in yu'uyej.

Ka baaj k'aay le k'éek'en beya':

-K'ues, k'ues, k'ues...

- Jach seten k'as a k'aay, ma' táan u ts'o'okol in beel ta wéetel.

Ichili'e' ka k'aat juntúul miis, ka tu ya'al aj tí' beya':

- Chan miis jee u ts'o'okol a beel tin wéetele' ?

-Je'ele' - ku ya'alik le miiso'.

- Chéen ba'ale' yan a k'aay tí'al in wu'uye' .

ka baaj k'aay le miis beya':

- Miaw, Miaw, Miaw...

- Jaaj túun jach máan k'aas a k'aay ma' táan u ts'o'okol in beel ta wéetel.

Ma' sáame', ka' máan juntúul tsíimin, ka tu ya'alaj ti beya':

- Nojoch Tsíimin je' u ts'o'okol a beel tin wéetele' ?, chéen ba'ale' yan a k'aay tí'al in wu'uyej.

Ka' baaj k'aay le tsíimin beya:

-I'i, i'i, i'i, ...

- Jach máan k'áas a k'aay, jach ka já'asik in wóol , ma' tin kajtal ta wéetel.

Ma' sáame' ka tu yu'ubaj táan u taal juntúul ch'o', ka tu ya'alaj tí' beya':

- Chan ch'ó' je' u ts'ó'okol a beel tin wéetele'?

- Je'ele' - tu nuukaj le chan ch'ó'o

- Chéen ba'ale' yáan a k'aay yaax táanil.

Ka' baaj k'aay le chan ch'ó' beya':

- Ts'ii', ts'ii', ts'ii'...

le x.ch'uupal túuno tu ya'alj tí le chan ch'ó'o:

- Jaaj túun seten uts a k'aay , yáan túun u ts'ó'okol in beel ta wéetel.

Bey túun úuch u kaxantik u yíicham le x-ch'uupalo' , ka bin

utsil ti'ob , ka jo'op' u tuklik le chan ch'o'o, tumeen sáansaamal yan u bin meeyaj. bey túun u bin meeyajo', u yatán túune' ku p'aatal tu jun ichil u naajil , chéen ichil u bin meeyaje' le ch'o'o ma' suunaji', ka baj tuukulbij tumeen u yatán , ka tu ya'alj tu bail : "In wichame' ma' tech u taal jach ak'ab ba'ax wal uch ti'e'- ka jo'op' u yook'ol kulik tu chan t'uch jun tu naajil, tuméen sáansaamal yéet jaanal, ka' p'aate' chéen tu jun ku jaanal.

Ichil u jo'osik le jaanalo' , ka' tu yilaj jump'éel ba'al wo'olo ich u chak bu'ulo', ka tu yile' leti' u yicham le bija'an ichil u kuumi le jaanalo'. Ka' tu ch'uuyaj , ti' u

jo'osike' tu yile' boono yéetel le jaanalo'.

Le x-ch'uupal túuno' baj aawat, ich u yaute' jo'op' u ya'ik beya':

- Ch'o' perez ichil le kuumo', ch'o' perez ichil le kuumo bey túun uch u ts'o'okol u kuxtal u ch'íibal le x-ch'uupal yéetel le ch'o'.

Tuukul ts'íibta'an ich maaya tumeen :

José Joaquín Balam Ché.

Tsikbata'an tumeen :

Anastasia Ché Cach.

CHAN PAAL YEETEL X-NUK OOCH

Juntéenake' juntúul chan paale' kí'imak u yóol tumeen tu ts'ó'oksaj u meeyaj. P'áat tu naajil u xook , ti' lelo' ka' tu tuukultaj u jáan bin u xíimbat u mejen láak'ó'ob, ma'sen naach tu naajil kaajano'obi'.

Le chan paala' bin tu yiknal u kí'ichpan na'e' ka' tu k'aataj wa jjeel u cha'abal u jáan bin xímbal tu yiknal u yéet láak'ó'ob, ka' a'alab ti'e' ka' xí'ik, chéen ba'ale' ma' u sen xantal tumeen ts'ó'ok u yak'abtal.

Le chan paala' jo'ok' tu naajile' ka jo'op' u bin ti' jump'éel

t'u'ul beej, ti' lelo' ka' tu yilaj táan u taal u chéen ook'ol juntúul x-nuuk ooch, le chan paala' tu k'aataj ti' beya':

- Ba'ax ka wook'tik x-nuuk ooch?

Le x-nuuk oocha' tu chéen ts'ej paktaj le chan paalo'ka tu ya'alaj ti':

- Táan in wóok'oj tumeen in mejen paalalo'obe' táan u kimilo'ob yéetel wi'ij tene' ts'o'ok u máan k'iin mix ba'al béeychajak in chukik u ti'al in bis u jaanto'ob. Je'ex bix ka wilika' jach mina'an in muuk' tumeen úuch in jaant x-nuk kaax.

Le chan paalo' tu ya'alaj ti' x-nuk ooch beya':

- Tech xane' chéen bak' taak a jaantik, wa jaaj táan u kimil a mejen waalo'ob tumeen wi'ijo'obe' ; k'abeet a kaxantik u yich che'ob a bis u jaanto'ob, te' ichil le k'íino'oba' táan u yichankil jejeláas che'ob, je'ex bix le ts'ermuuyo', le ya'o', le chakal ja'aso', bey xan u yich sibuul, lelo'oba' ken yijako'obe' tu junó'ob ku nikilo'ob ken k'a'amak ik'.

Le x-nuk oocha' ka' tu yu'ubaj ba'ax a'alab ti' tumeen le chan paalo' , tu ya'alaj beya':

- Chan paal mix bik'íin ken in tu'ubsech tumeen te ak'aba' ta nu'uktaj ten ba'ax k'abeet in beetik, bey xan kin wa'alikteche' ta

najile' ma' táan in ka'a k'uuchuj in jaant a mejen waalak'o'ob, ba'ale' táan in bin in ch'a'a in mejen waalo'ob u ti'al in biso'ob jaanal ya' , tumeen in wóojeel tu'ux yan jun k'uul ma' sen naach weye'.

Le ka tu ya'alaj tu bin le oocho', ts'it u yalkab, le chan paalo' ka juup u wautej u ti'al ka sunak, tumeen yan jump'éeel ba'ax tak u ya'alik ti', le x-nuk oocha' tu yu'ubaj táan u t'aanaj tumeen le chan paalo' , ka suunaj u yu'ub ba'ax u k'aatej , x-nuk ooch tu ya'alaj beya':

- Ba'ax túun a k'aatej chan paal , ma' tán a wilik jach k'a'anan in bisik in mejen waalo'ob jaanaj

wa ma'é bix kimiko'ob yéetel
wi'ij.

Le chan paalo' tu ya'alj ti' x-
nuk ooch:

-nuk ooch le ken p'aatak
mina'an u yich che'ob u ti'al a
jaante'exe' k'abeet a kaxke'ex u
láak' ba'ax a jaante'ex , te' k'aaxo'
yan ch'iicho'ob je' u beytaal a chuk
ke'ex ken ak'abchajak , jee bix le
bbeech'o' , le x.baacho' , pich' , yéetel
u jejeláas ch'iicho'ob.

Ka ts'o'ok u yu'ubik ba'ax
a'alab ti' tumeen le chan paalo' , le
x-nuk oocha' ook u yalkab ich
k'aax, ka bin u ch'a'a u mejen
waalo'ob u ti'al u bisko'ob jaanaj ,
le chan paalo' ka'a tu yilaj ts'o'ok u
bin le x-nuk oocha' , ka jo'op' u

ka'a ximbal ti'al u k'uchuj tu naajil
u chan láak'ob, chen ba'ale' ka'
k'uch te' naajilo' jo'op' u t'áan,
ba'ale' mix máak nuukik u t'áan,
ka' tu tuukultaje' ts'o'oka'an u
weenlo'ob.

Le chan paalo' tu suutaj u
paache' ka bin tu naajil, ka k'uche'
tu ya'alaj ti' u ki'ichpan na'e' jach
tak u weenej, ka bin pektaj tu
k'aan. Ts'o'ok u chitale' ka jo'op' u
máan tu tuukul: Walkila' ba'ax ku
chéen beetiko'ob le chan
oocho'obo', keexi wa tu chan
jaantiko'ob le tak'an ya'o'.

Le ku tuukultike' ka weenij.

**Tsikbal tsíibta'an tumeen:
Ermeregildo Puc Cauich.**

KO'OX PAKTIK

Táan in wilik juntúul nu'uxiib juuj, jilikbaj.

Juntúul ch'o'op kitam táan u yuk'ik ja'.

Juntúul nu'uxiib ts'a' kaan táan u lelets' ankil.

Juntúul kéej wa'alakbal u k'eechmaj u kaal.

Juntúul chan t'u'ul mo'okbal tu chun jun k'uul che'.

Juntúul Jaaleb chen wa'alakbaj, yéetel kin wilik xan juntúul k'aambul t'uchukba'al ch'uumuk ti' tuláakal le ba'ache'oba'.

Yáan jun wóol ja' tu'ux yano'oba' lebeetik ku nats'alo'ob le ba'alche'obo', u ti'al ka' u yuk'o'ob

ja'.

K'ambul túune' tí yan tu chúumukil le ba'ache'oba' táan u tsikbatik bix máan u ts'o'onoj tu tnakelmij . Le ba'ache'obo' u t'eechamaj u xikno'ob táan u yu'ubiko'ob, ba'ale' nu'uxiib ch'o'op kitame' jach uk'aj , ka tu suutch'intubaj u yuk' le ja'o'.Ts'aab kaane' jo'op' u taakik u pool.

Juuj ka tu yilaj beyo' ka' jo'op' u naachkunsikubaj tí kitam, tumeen u yóojeel kitame' jach p'uus, ts'o'okole' jach yaab u ch'ikel.

K'ambule' táan u ts'o'oksik u tsikbal beya':

_ Bey túuno' in láake'ex , bey

úuchikteno', le óolale' k'abeet a
kalankaba'ex ti' le ka' ts'iit
ooko'obo' wa le ku ya'alaj aj
ts'o'onob, tumeen jach yaabo'ob,
tuláakal tu'ux yano'ob , bix
k'uuchuk u k'íinil a ts'o'onle'ex ,
kalantaba'ex ikil a mane'ex ichil le
k'aaxo', sáamale' ka ' suunake'ex
tuka'aten u ti'al tsikbale'ex wwe tu
jaal le ak'aal che'a'.

**Tsikbal ts'íibta'an tumeen:
Pedro Iuit Chí.**

U BO'OL SI'IPIL X-KAAX

Juntuul kaaxe' taan u maan u pa'ase', ti'al u kaxantik yik'el lu'um u luk'e', ka tu yilaj juntúul si'ina'an u ta'akmuba yaanal le sojolo'. Le kaaxa tu yaalaj beya':

- Yaan tun in lu'kech pa'te' yeetel a mejen waalo'ob a chen kuchmajo'.

- Wa a k'aate' luk'eni' ba'ale' ma' luk'ik in mejen waalo'ob tumeen leti'obe' mina'an mix jump'eel u si'ipilo'ob, bey xan kin wa'alik teche' wa ka lu'k'ene' mix bik'iin kan ka' e'el a woojeel ba'ax ken uchuktech.

- Ma' ma' in woojeeli'

- In ka'a in wa'altech ba'ax ,
bix a tukulte' wa chen k'asa'anen
wa sajaken, wa ka lu'kene' teche'
yan u ch'e'enel a we'el. ken u
yilo'ob a yuumilo'ob ma' taan a
we'ele' yan u kiinsikecho'ob ti'al
jaantbil wa leti' a k'aate' jaanteni'.

Le kaaxo' tu tuukultaj jun
suutuk ba'ax a'aláab ti'tumen le
siina'ano' ka tu núukaj beya':

Tene' ma' in k'áat ka
kiinsaakeni' lebeetik min lu'kech
síina'an .

Le síina'ano' ki'imaakchaj u
yool ka tu yilaj ma' taan u bin
jaanbile' ka tu ya'alaj beya':

- Bey ma' taan a lu'keno' ko'ox

beetik jump' éel jets' t' áan, ichilo' on,
bix a wilik.

- Ma' alob ko' ox beetik.

Le síinano' tu ya'alaj tí' le
kaaxo' yaan u yáantik tí'al u
kaxantik u jeejelas ba'alo'ob u tí'al
u luk' le kaaxo' yéetel u mejen
yáalo'ob bey tuuno' jo'op' u
bino'ob tí'al u kaxanko'ob ba'al
tí'al u luk'o'ob. Ichil máano'ob
pa'as le sojolo' le síina'ano' tu yilaj
juntúul x-kuklin, le síina'ano' tu
nats'ubaj yiknal le x-kuklino, lela'
jach naaya u yóole' ma' tu yilaj u
naats'al le síina'ano'. Le síina'ano'
tu wa'akuntaj u neje' ka tu láan
chí'a' ootsil x-kuklin, lela' ka tu
yu'ubaj ts'o'ok u chí'ibile' ka tu
suutubaj tí'al u yilik ba'ax chí'e' ,

ti lelo' ka tu yilaj tu tséele yan
juntúul síina'an, le x-kuklino' jach
p'ujaane' tu ya'alaj beya':

- Sáamaj topen mejen kiisin,
ba'axten ta chi'en, tene' mix ba'al
kin beetiktech, wa kin kiimile'
teche' yaan a kuchik ya'abach
k'ebano'ob jee a wilike', bin a
k'a'ajse.

Le x-kuklino' ka ts'o'ok u
ya'alik lelo' ka jo'op' u kikiláankil,
ma' xáanchaje' ka' kiimij, ba'ale'
tak ka' kiime' le ti' ka' ch'éen u
paktik le síina'ano', le síina'ano'
ma' tu ya'alaj mix ba'ali' ka tu yilaj
ts'o'ok u kiimil le x-kuklino' ka
jo'op' u t'áanik le x-kaaxa' ka tu
yu'ubaj táan u t'áanal tumeen

síinane', ka taal u yáalkabak ka k'uch tu'ux yaan le síinano'.

- Ba'axtéen ka t'áanken síina'an yaan wa ba'ax ts'o'ok a kaxantik u ti'al in jaantej.

- Nats'abaj waaye' ko'oten a wil le jaanaj tin kaxtaja'.

Le kaaxo' ka tu yilaj ts'o'oka'an u kaxta'al u yo'oché' kí'imak chaj u yóol , ka tu jáan t'aanaj u mejen wa'alo'ob u ti'al ka nats'ako'ob u jáanto'ob le x-kuklino'. Ka ts'o'ok u jáantiko'obe' paklajo'ob yiknal le síina'ano' ka joop' u tsikbalo'ob. ka ts'o'oke' , le x-kaaxa yéetel u mejen waalo'obo' bino'ob tu so'oyo'ob je'elej , le

síina'ano' bin yáana l tu'ux ti'al u
kaxantik ba'al u jáanto'ob yéetel u
mejen wa'alo'ob. Máan le
k'íino'obo'. le wí'inalo'obo' tak ka
k'uch jun jaab, táan u yáanta'al x-
kaax tumeen síina'an ti'al u
kaxantiko'ob ba'ax u jaanto'ob.
Ba'ale' le síina'ano' náak u yóol ikil
táan u yaantik le x-kaaxo' , ka tu
ya'alaj ti' beya':

- X-kaax chéen taalen in
wa'ateche' ma'a táan i ka'
waantikech a kaxantaj wo'och,
tumeen tene' ts'o'oka'an u naakal i
wóol in waantech, ts'o'okole' a
waalo'obe' ts'o'oka'an u
nuktalo'ob jee u beytal u
kaxantiko'ob u yo'ochob tu
junalo'ob; ba'ale' ma' in k'aat ka

k'uxiinakech tin weeteli'.

Ka t'aanaj x-kaaxe' tu ya'alaj beya':

-Ki'ichkelem yuum ken u bo'ojtech uchik a waantiken buka'aj k'iino'oba' siina'an, jee ka xi'ikeche' kin k'aat ooltik ka xi'iktech utsij yeetel a mejen waalo'ob.

Ka ts'o'ok u yu'ubik ba'ax aala'ab ti' tumeen le x-kaaxo' le siina'ano' tu suut u paache' ka binij ba'ale' ba'ale' le siina'ano' ma' tu yilaj wa p'uujajan le x-kaaxo'. Maan le k'iino'obo', chen ichil jump'eel ja'atskabile' u yuumilo'ob le x-kaaxo' taan u tsikbalo'ob, iichantsile' tu ya'alik ti' u yatan beya':

- Ay x-nuuk ts'o'oka'an u naakal in wóol in jaant chen bu'ul yéetel je' , ba'axteen ma' kimsik le sak x-kaaxo' u tí'al k-jaantik bejlae'.

Le x-koolelo' ka tu yu'ubaj taak u kimsaj le x-kaaxo', ka tu nuukaj beya':

- Bix a wóol ka k-jaant le x-kaax ka wa'aliko', ma' táan a wilik le x-kaaxo' jach ma'lob u paktaj , u yóojeel xan u táan óoltik u mejen wáalo'ob; wa a k'aat a jaant x-kaaxe' jee in kimsik juntúule'.

Le tí ku ya'alik le x-ko'olela' ka máan tu tsel juntúul x-muulix kaax, ka tu ya'alaj beya':

- ¡Le tí'e' x-muulix kaax ken in

kimsa'!

Bey úuchiko' chu'uk le x-muulix kaaxo' ka kimsa'abij le tu jaanto'ob chuumuk k'íin. Le sak kaaxo' tu chi'ijsaj u yaalo'ob, tu kamsajo'ob u kaxanto'ob u yo'ochó'ob, bey xan tu ya'ala ti'ob bix k'aanan u kanantikuba'ob. Jump'éel k'íine' le x-kaaxo' tu ya'alaj ti' u yaalo'ob ka nats'ako'ob yiknal tumeen tak u t'aan yéetelo'ob. U yaalobo' taalo'ob yiknal, le x-kaaxa' ka tu yilaj ts'o'ok u nats'alo'obe' ka tu ya'alaj ti'ob beya':

- Ts'o'oka'an in nuukinke'ex,
bejlae' a ka'kaje'ex a kalankaba'ex
yéetel a wilike'ex bix ken
jaanale'ex. Te'exé' jee u beytal a

maane'ex jee tu'ux a k'aate'exé',
bey xan ten, ta na'ate'ex wa:

- k-na'ataj.

Ka ts'o'ok u t'áan le x-kaax
yéetel u yaalo'obo' bin u pa'as
sojol tí'al u kaxtik yik'el lu'um u
luk'ej , ma' xaanchaj ka jo'op' u
pa'ase' ka tu yiluubaj yéetel le
síina'ano' . Le síina'ano' kí'imak
u yóol ka tu cheen ya'alaj beya':

-Bix anikech x-kaax , jach
úuchi ma' in wilechi', tu'ux yaan a
waalo'ob...

Le x-kaaxo' ma' tu nuukaj
ba'ax k'aatab tí' tumeen le
síina'ano' . Le x-kaaxa' tu nats'ubaj
yiknal le síina'ano' ka jo'op' u
t'oochik tak ka tu kimsaj. Ka tu

yilaj ts'ó'oka'an u kimil le síina'ano' ka tu lik'a j , kí'imak u yóol le x-kaaxo' tumeen tu luk'aj síina'an ka jo'op' u bin tuk'ay tak ka k'uch tu so'oy. Tu so'oye' jo'op' u tuukultik ba'ax a'alan tí tumeen le síina'ano'. Ka jo'op' u ya'alik x-kaax beya':

U ts'ó'okolbelil kóokay yéetel chan x-ts'unu'un.

Chéen ichil u máan kóokay te' k'a'axo' tu yilubaj yéetel juntúul chan x-ts'unu'un, ka tu ya'alaj tí beya':

- Et chí' ba'ax ka máan a beetej wey ichil le k'áaxa'

- Chen táan in máan y kaxant in jaanal tumeen jach ootsilen

Ka a'ala'ab tumeen le kóokay beya':

- Kux wa ka ts'o'okok a beel , beyo' ku ch'eenel a séen máan ta juunaj, ba'ax ka w'aalik túun.

-Jee in wa'aliktech ichil oxpéel k'íine' !

- Ma'lob yan in páatik a tuukulo'.Ichil u máan le k'íino'obo' le kóokayo' tu yilibaj yéetel le chan x-síiniko' ka su'ulakchaji, tuméen u yaax bismuba yéetel ; le chan síiniko' tu t'aanaj le kóokayo', ka tu ya'alaj ti' beya':

- Ma'su'ulaktaj ti' ten tumeen teche' xiibech , tene' x-ch'upen.

Le kóokayo' ma' tu nuukaj u t'aani'tu yilike' ma' leti' le tu yet tsikbaltajo'. Ichil u bin le kóokay tuuno' táan u kikilankil tumeen táan u naak'al ti' yan u bin tak t'aanbij le u x-k'atk'aabo' , ti'al ma' u yuuchul le k'uuxilo'. Le kóokayo' bin u ximbaltej le chan ts'unu'uno' ka tu ya'alaj ti beya':

-Ken taalak juntúul x-síinik u ya'al ti' tech wa ba'axe' ma' u'uyik u t'aan tumeen u séen p'eeekmo'on , tumeen ts'o'ok u yoojeeltik yaan k-ts'o'okok beel.

-Ma'lob bey tun kin in beeto' , cheen ba'ale' bey ts'o'ok in k'amik in ts'o'okol in beel ta weetelo' k'a'na'an a wookol t'aan yéetel in yuumo'ob sáamaj u ti'al k-jets'ik u

k'íinil !

- Ma'lob - tu nuukaj le kóokayo' -.

Tu a'ak'aabil tuune' baj u muuch'kintej ba'alo'ob kun k'abeetchajal ti' u ts'o'okol le mokt'aano'. Ka sáaschaj tu jeel k'íine' le kóokayo' tu kí'ibokinsubaj ka tu ya'alaj ti u yuumo'obe' ka xi'iko'ob. Ka k'uucho'ob tu najil le x-k'aatk'abo', ooko'ob ka ts'aab k'anche' tumeen le x-kí'ichpan x-k'aatk'abo',le ku taal u yuumo'ob le chan x-ts'unu'uno' ka kullajo'ob tu tséel u yet nukuch máakilo'obo'.

Le kóokay tuuno' tu t'aanaj le u x-k'aatk'abo' ka tu meek'aj ka kulajo'ob tu tséel u yuumo'obo' , ka tu chunsaj u t'aan. Le kóokayo'

ka tu ya'alaj beya':

-In yuume'ex tin taasaj in yuumo'ob te' k'íina' tumeen ts'o'ok k-tuukultik yáan u ts'o'okol k-beel ichil le wí'inala' , ba'ax in k'aat ka wa'ale'exé' , ba'ax kíin ken uchuk yéetel tu'ux ken méembil.

Le sak kaaxo' tu p'atláantaj u yaalo'ob, uchlaaj tu junal ku máan. Chéen Jump'éel k'íine' tu yiluubaj yéetel juntúul chak t'éel, utschaj tu yich le sak kaaxa'. Le t'éelo' nats' yiknal le x-kaaxo' ka joop' u kí'kí' t'aantik, chen tí' lelo', le t'éela tu puluubaj yóok'ol le x-kaaxa' ka joop' u pets'ik , ka ts'o'oke' joop' u maano'ob tu ka'tuulalo'ob u kaxaantiko'ob u yik'el lu'um u

luk'ó'ob.

Máan k'íino'ob táan u peets'el le x-kaaxa', ba'ale' ma' suunaj e'eli', le u yumilo'ob le x-kaaxa' tu yilajo'ob úuch p'aatak ma' táan u ye'ele' ka tuukultajo'ob u kimsiko'ob u ti'al u jaanto'ob, u yiichan le ko'olela' tu ya'alaj beya':

-X-nuuk, sáamale' in k'aat ka kimsej le sak x-kaaxo', k'aajakteche' u k'íinil in k'aaba'.

- Ma'lob jee in kimike' .

Táan u tal u sáastale' , ka bin chukbil le sak-x-kaaxo' u ti'al la kimsa'ak, le x-kaaxo' táan u chen wéenel tu so'oy, chéen ka tu yu'ubal u chaachal u yook tumeen le ko'olela'; koolabe' ka bisa'ab ch'uykintbil u ti'al ka kimsa'ak,

jjach le nu ka'a kimsbile' ka k'aaj ti
le ko'olela' ma' u ts'aj ja' u ti'al u
jjooychokoja'tik u ti'al ka
beeychajak u p'eepik. Ma' jaan
kimsa'abe' x-kaaxo' ka bin le
ko'olel u ts'aj ja' te k'aak'o, le x-
kaaxo' ka tu yilaj ts'o'ok u bine',
ka joop' u t'aanik u yaalo'ob, ka tu
ya'alaj ti'ob beya':

-Ko'otene'ex waaye'
paalale'ex tak in tsikbal ta
weetele'ex, tumeen ma' taan u
xaantal le kan kimsa'aken.

U yaalo'ob le x-kaaxa'
nats'o'ob yiknal u ti'al u
yu'ubiko'ob ba'ax ken a'albil ti'ob,
bey tun t'aanaj le x-kaaxa':

-Tene' yan in kimsa'aj tumeen

úuch p'aatak ma' táan in we'el ,
te'exé' ma'a woojele'ex ba'axteni',
ba'ale yan in wa'alikte'ex ba'axten
u ti'al ma' u yuuchul ti' te'ex , jee
bix úuchik ti' teno'.

Juntéenake' táan in máan ta
weetele'ex pa'as sojole' u ti'al in
kaxantik u yik'el lu'um a
luk'e'exé', ka tin wilaj juntúul
síina'an; le ka tu yilaj ni ka' in luk'e
ka tu ya'alaten beya':

-Bix a luk'en x-kaax, tumeen
wa ka luk' kene' teche' yan u
ch'eenel a we'el, le kan uchuktech
lela' yan a jaantal tumeen a
yuumilo'ob. Ba'ale' tene' ma' tin
tuukultaj wa jaaj ba'ax tu y'aalaten
le síina'ano', lebeetik te'exé wa ka
wilike'ex juntúul síina'ane' bix a
luk'e'ex.

Le ku ya'alik le x-kaaxa' , ka suunaj le ko'olelo', tu toojoltaj u yaalo'ob le x-kaaxa' u ti'al ma u yiko'ob bix u kimsaj . Le ko'olela' tu koolaj u kal le x-kaaxo' ka tu kimsaj. Bey ts'o'okik u kuxtal le x-nuuk kaaxa', bey xan ts'o'okik le tsikbala'.

**Tsikbal ts'íibta'an tumeen :
Ermeregildo Puc Cauich.**

U TSIKBALIJ X-CH'UUPAL JACH NO'OLCHE'TA'AN

Ka'ach úuche' ku tsikbata'ale' kajlaj bin juntúul óotsil x-mia' na' x-ch'uupal tu naajil jump'éel ch'i'ibale' jach taaj ayik'alo'ob, le ch'iolche'etko'ob meeyaj tu naajilo'ob , le x-ch'uupal túuna' paalitsil yanik ti'ob kéen sáasake' ku kí ichkilo'ob, ku bonkuba'ob yéetel ku kí bokinkuba'ob, ts'o'okole' ku bin u yu'ubo'ob le tse'ko' sáansamal bey u meetko'obo'.

Ken xi'iko'ob tun u yu'ubo'ob le tes'ko', le óotsil paalitsiilo' ku p'aatal meyaj ich naaj , le ti'e' yóojel le kéen sáasake' yáan u báajal meyaj, tí al ja'atskab k'íine',

ku liikil u meet le uk'lo', ku tsentik
tuláakal le máako'obo, ku míis, ku
p'ó', ken ts'ó'okok tuláakal le
meyajo' ts'ó'ok u chúunk'intal tí',
ku bin túun u t'ab le k'aako', ku tal
pak'ach tí'al u jant le x-kolelo'obo'
le kéen úulko'obo'.

Le ch'í'ibal túun jeelo' yaan
ka'tul u x-ch'úupul oaalo'ob jach
taj u p'EEKMO ' ob le x-paalitsilo'
tumen jach éek' u nook' ku
ya'liko'ob tí'e ma'tech u michkiil
ts'ó'okole ' ku ya'aliko'ob tí'e'
yaan juntu'ul x-ch'úupal ku bin
te' k'ujnajo' jach taaj kí'ichpam,
"Ba'ax k'iin beyecho' kíoo
tí'saansamaal bey u p'a' astiko'bo',
cheen junteen ka' bino'ob te' k'uj
najo' le x-ch'úupalo' p'aat tu
juunal u meet le janlo'ka' a'ala'ab

ti' tumen u na ' le x-ch'upo'obo'
ka' u meet u tsuukel le kéej ti'alu
jaanto'obo' le ka' bino 'ob tu'un te'
tse'eko' tse'eko' le x-palitsilo' p'aat
ti'al u láaj meet le jaanlo',ichil' u
p'o'ik u tsuukel le kéej tu jáal le
ch'e'eno', ka' bin tu taamil le ja'o,
ka' jo'op u sen tuklik tumeen yan
u chan k'cleyel k'een talak le x-
ko'olelo'obo, ka' jo'op' u máansik
tu tuukul bix keen u joo'sej, chen
ichil u tuukule' ka' taal ya'abkach
mejen ch'o'ob u ti'al u yanko'ob u
jo'os le tsuuko' , ka tu ya'alajo'ob
le mejen ch'o'ob ti'ob :

Nu'unup k-neje' ka' ch'uyaba
a wok'ol a jo'os le tsuuko', wa
ma'e' yan a ja'ats'aj tumeen le x-
ko'olelo'ob ken yilo'ob mix ba'al a
meetmaj ti'al u jaanto'obo'.

Le x-ch'uupal túuno' báaj tsalatsay u mejen nej le mejen ch'o'obo' ka tu jalk'esubaj ichil le ch'e'eno', ka bay ok'ol ichil jujunp'íit tak ka' k'uch tu taamil, ka' tu yile' tu yiite' u k'atmuubáa juntúul aaki' ka tu yilej áako' tu jun tu juts'ubaj tanxel tu'uxil tí'al u páajtal u máan le x-ch'uupaló', ka' t-yile' jump'éel kaj yan tu taamil le ch'e'eno' ya'ab u mejen naajil, chéen ba'ale' te' kaajo' tí' kaja'an juntúul x.waayi', letí' túune' ook ichil le naajo', ka tu yile' laj eek'tak le nu'ukulo'obo'.

Letí' túune' baaj u p'o'e, tu misstaj le naajo', tu meetaj kí' waaj yéetel je' tumeen ka' tu paktaj tu nak'lik le naajo' jump'éel ch'óoy je' yani', ka tu chakaj, ts'o'okole' tu t'aab u k'aak'e ka' baj pak'ach,

chen ka tu yu'ube' táan u taal
máak, ka' tu yile' leti'e x-waayo',
ka' tu baaluuba tu paach le
joolnajo', ka'a tu yilaj le x-waay la
utskina'an ichil u naayo', ka ja'ak'
u yóol, ka tu ya'alaje':

-Máax meet le ba'aj beya', wa
ka'a in wil máax meete' ken u yot
t'aane' chéen chak tak'in ku niikij
tu chi',...

Ka tu yu'ubal le óotsil
paalitsilo' ka'a tu ya'ale':

-Ma' teeni' ...

Ka jook' te' tu'ux u
ta'akmubao', chen ba'ale' a'alab ti'
men le x-waay beya':

-Bix a we'es wa yantech jump'éel

ayik'alil ken t'aanakeche' ma'
nuukik, bey túun a meetik le
paalitsilo'.

Chéen t'aanak men le
x-ko'oleel yéetel le x-ch'uupul
waalo'obo' ma'tech u nuukik, chen
ku yu'ubik u séen éetsta'al tumeen
le x-ch'uupo'obo'.

Chéen ichilí'e tun tuukultaje'-
yan tun in bin tí' le k'unajo'- ka tu
buukintaj u yutsil no'ok, ka tu
ts'áaj u ka'anal xambo'ob tu
boonu'uba ka p'aat séen
ki'ichpam.

Letí' tun le x-ch'uupal k-yila'aj
ku bin te' k'ujnaj ku ya'ako'obo'
séen ki'ichpano', le tí'e ma' tech u
ya'aik mix ba'al, chéen ku yu'ubik
tuméen u yoojel let' le ku ya'alalo'.

Ma' ts'o'okok le tse'ko' ku luk'u yaakab te' k'ujnajo' juntats' u bin ich naj , ku k'exik u nook'e' ku ts'aik chéen u chan x-la' nook'.

Ken k'uchuk le x-ko'olelo'obo' ts'o'ok u laj meetik u meeyjul ich naaj, chen ku k'uchlo'ob jaanal, weenel yéetel ti'al u boonuba'ob.

Chéen ichil u bin le x-paalitsil te' k'u najo' ichil u lep'ik yool ti' luk'le' ka' p'aat jump'eel u chan xaanab, ka' ila'ab tumeen le ajawo' ka'a tu ch'a'aj, ka tu ya'alaj te' ichil paalacio beya':

-Le x-ch'uupal kun taal ti' le chan xaanaba' le kun ts'o'okok u beel tin wéetel le túun u x.ch'uupul waalo'ob le x-ko'olelo'

jak'a'an yóolo'ob tumeen táan u
p'iiskuba'ob u ts'aob' le chan jup
ooko' ma'tech u taal ti'ob tuméen
jach chichan.

Leti'obe' jach nuktak
yooko'ob, ka jo'op' u kaxta'al ichil
le kaajo' máax u yuumil le chan
jup ooko', ka'a tu yilo'obe' le ti'e' u
paalitsilo'obo' leti' u yuumil , ka
séen p'uujó'ob ti' , tumeen ku
ya'aloko'obe; bix kun atantbil le x-
ch'uup bey séen k'aaso', ma'tech
yichkil, kiob ti', ma'u yoojlo'ob wa
séen ayik'ali', tumeen chak
taak'inchaja'an tuláakal u winkilaj
yo'osal u jach saak'óolil, ka
ts'o'oke' le ti'e' x.ch'uupal u
paalitsilmo'obo' leti' le kaajlaj
yéetel le ajawo', ti' tun ts'o'ok u
séen no'olche'ta'al óotsil

x-ch'uupal ka'a séen yabilta'ab
tumeen le ajawo' tumeen jach
meeyajil x-ch'uupal.

Tsikbal ts'uibta'an tumeen:
José Joaquín Balam Ché.

Tsikbata'ab tumeen: Anastaia
Ché Cach.

CHAN KOOKAY YEETEL X-TS'UNU'UM

Jump'eel k'ine', t'uchukbal
juntuul chan kóokay ti' jump'eel
nikte', bey tu weenele' bey tu
náaye', ti' lelo' ka naats' juntúul
x-ki'ichpan ts'unu'um u t'ooch u
kabil le nikte'o' u ti'al ku yuk'ej,
chéen xiik'nal tu ba'paach le
nikte'o', ka tu yiilaj chan kóokayo',
jats'uts tu yilil chéen t'uchlik, le
chan kóokayo' , ka tu tuukultaj u
t'uchtal xaan tu tseel. Jujump'itij
ka'a tu chambel naats'ubaj tu tséel
chan kóokay, su'ulak yaax t'aan,
chéen ka tu yu'ubal u t'aanaj
tumeen chan kóokay beya':

-Ba'ax tun ka máan a

beetej x-ki'ichpan x-ts'unu'un.

-Chéen tin máan in chan kaxaant jump'íit u kaabil le mejen nikte'obo', tumeen yéetel kin chan tseenkimbaj.

Ka'a ts'o'ok u t'aan chan x-ts'unu'une' tun chéen péeksik u mejen xiik'o'ob bey tu xiixkubaje'.

Ka t'aanaj tu ka'aten.

-Wey wa tun kajaaneche' chan kóokay, maax yéetel ka kuxtal.

- Tene' ma' wey kajaanen chéen tin chan jelskimbaj weye', tene' yaan in chan k'oben tu'ux kin bin sáansamal tí'al ka weneken

Naats' tene' yan xaan jump'eel
chan kuchil tu'ux ku jóokol in
wéet tsikbal, yan k'ine' ku p'aatal
weenel tin wiknal. Wa a k'aate' kin
lbiskech tin k'ooben u ti'al a
k'ajóoltej.

Ka tu nuukaj chan
x-ts'unu'um beya':

- Wa a k'aat kin k'ajóolt a
k'oobene' yéetel le chan síinik ka
wáako, jel in bin taj wetele', chen
baale' k'a'ana'an a wa'alikten wa
jeel a wóotik ts'o'okol a beel tin
wetele', tumen jach uts in
wilikech, le ku ts'o'okole' le kan
tak le múuyalo' wa ku ak'abtale'
teche' ka chéen jojopankil.

¿A k'aat wa?

Ka tu nuukaj chan kóokay.

- Bey xan ten jach uts in wilikech, jats'uts a nóok , a chan koj, yéetel a mejen xiik'o'ob.

Ko'ox, yaan u ts'o'okol in beel ta wéetel.

Ka liik' u xiik'naalo'ob, kí'imaak u yóolo'ob u bino'ob, tu chéen k'ek'echkubao' tak ka'a sa'ato'ob te' naachilo'ob.

Tsikbal ts'íibta'an tumeen:

Pedro Iuit Chí.

U TS'O'OKOLBEELIL KÓOKAY YÉETEL CHAN X-TS'UNU'UN

Chen ichil u máan juntúul chan kóokay ichil le k'aaxo', tu yilubaj yéetel juntúul chan x-ts'unu'un, ka tu ya'alaj tí beya':

-Et chí ba'ax ka máan a beetej wey ichil le k'aaxa'.

Ka nuukab tí'e':

-¡Chéen t'aan in máan in kaxant in jaanal, tumeen jach óotsilen!

Ka' a'alab tumeen le kóokay beya':

-kux wa ka ts'ó'okok k-beel, beyo'
ku ch'eenel a séen máan ta juunal.
¿Ba'ax ka wa'alik túun?

ka tu nuukaj chan
ts'unu'un beya':

-¡Jee in wa'aliktech ichil
oxp'éel k'íine'!

- ¡Ma'lob-Ku t'áan le kóokayo'
ichil u máan le k'íino'obo' tu
yilubaj yéetel le chan síiniko' ¡ka'
su'ulakchajil, tumeen u yaax
bismubaj yéetel le chan síinik
túuno' tu t'aanaj le kóokayo' ka tu
ya'alaj tí' beya':

-¡Ma' su'ulaktaj tí' ten tumeen
teche'xiibech, tene' x-ch'uupen!

Le kóokay túuno' ma' tu nuukaj u t'aani', tu yilike' ma' leti' yaax tsikbalnajo'. icxhil u bin le kóokay túuno' táan u kikilankil tumeen táan u náak'al tí' , yan u bin takt'aambij le u x-k'aatk'abo', u tí'al ma' u yuuchul le k'uuxilo', le kóokayo' bin u ximbalt le chan ts'unu'uno' ka' tu ya'alaj tí' beya'.

- Ken taalak juntúul síinik u ya'al tí' tech wa ba'axe' ma' u'uyik u t'aan tumeen u p'eek u ts'o'okol k-beel.

Ka tu ya'alaj le chan ts'unu'uno':

- Ma'lo'ob bey ken in beeto', chéen ba'ale' bey ts'o'ok in k'amik in

ts'ó'okol in beel ta wéetelo'
k'ana'an a bin t'áan sáamal yéetel
in yuumo'ob u ti'al k-jeets'ik i
k'íinil.

-;Ma'lob !-ku ya'alik le
kóokayo'-.

Tu ak'abil túune' le kóokayo'
baaj u muuch'kint le ba'alo'ob ken
k'abeetchajak ti'al u ts'ó'okol le
mokt'áano', ka sáaslaj tu jeel k'íine'
le kóokayo' tu ki'ibokinsubaj , ka
tu ya'alaj tí' u yuumo'ob:
;Ko'one'ex túun!-ka tu kuchaj
tuláakal le ki' waajo' ka jo'op' u
bino'ob. Ka k'ucho'ob tu naajil le
x-k'aatkabo', ka tu ya'alaj:
;Ko'one'ex!

U yuumo'ob ooko'ob ichil le naajo' ka ts'ab k'anche' ti'ob tumeen le x-ki'ichpan x-k'aatk'abo', le ku taal xan u yuumo'ob le chan x-ts'unu'uno' ka' kulajo'ob tu ts'eel u yéet nukuch máako'obo'.

Le kóokay túuno' tu t'aanaj le x-k'aatk'abo' ka tu méek'aj ka kulajo'ob chúumuk ti' u yuumo'obo', ka tu chunsaj u t'áan:

-In yuume'ex , tin taasaj in yuumo'ob te' k'iina' tumeen ts'o'ok k-tuukultik yan u ts'o'okol k-beel ichil le wíinala',ba'ax in k'aat ka wa'alexé', ba'ax k'iin ken úuchuk , yéetel tu'ux ken meebil.

Ka tu nuukaj u yuum chan

ts'unu'um beya':

-Wa ts'o'ok a wutsij
tuukultike'ex ba'ax ken a méetexe',
yéetel wa a yaabiilmaba'exe', tene'
ki'imáak in wóol tumeen leti' u
jach utsil tu kuxtal tuláakal wíinik
wey yóokol kaabe'.

ka tu ya'alaj xan u na' beya':

-Bey xan ten ki'imak in wóol
tumeen táan in wilike' a
yabilmaba'ex ka' kaj a biskaba'ex
tak walkila', kin p'aatik bey ka
bise'ex a kuxtale'ex ken nukuch
máakake'ex.

U yuumo'ob tun le kóokayo'
tu ya'alob beya':

-Wa bey ts'o'ok a
t'aanexo' ki'imak k-óol xan.

Ka tu nuukaj túun u
yuumo'ob le chan x-ts'unu'uno':

-¡Ko'ox túun jets'ik u k'íinil le
ts'o'okolbeelo', u tí'al ka káajak ilik
tuláakal le ba'alo'ob kun
k'a'na'antalo'!

U yuumo'ob le kóokayo' tu
ya'alo'ob beya':

-J-k'aat ka úuchuk ka'abej,
¿Ba'ax ka wa'alike'ex?

-Ma'lob túun bey kun
p'aatalo', ken laaj man le ba'ax ken
jaantbilo' k-taasikte'ex u tí'al j-
k'ubeentik ta k'oobene'exo'.

-¡Ma'lob!- kí'ob-.

ka laaj chukpaj le ba'axo'ob
ken t'oxbilo', le tumben
atantsilo'obo' kaj u k'iitbesko'ob u
t'aanil le ts'o'okolbeelo' ti' u yeet
laak'o'ob yeetel ti' etchi' najo'ob.

Taan u jok'olo'ob ti'al u
yuuchul le ts'o'okolbeelo', tuláakal
le ba'ache'ob yano'ob te' k'aaxo' tu
laaj muuch'uba'ob tu k'oobenil u
naajil le x-chan ts'unu'uno' ka káaj
túun le muuch' meeyajo'.

Chan kab tu ya'alaj:

-jTene' kin ts'aik jun luuch
kaab ti'al u ch'ujukintaal le
uk'ulo'!

Le síiniko' tu ya'alaj:

-jTene' kin táasik u saknil tí'al
u jo'oyol le k'oolo'!

Le x-k'ook'o' tu ya'alaj:

- j Tene' kin ts'aik u k'aayil
yéetel u páaxil!

Le t'u'ulo' tu ya'alaj:

-jTene' kin ts'aik u sak nóok'
le atantsilo'!

Ichil u meeyajo'ob te'
k'oobeno' yéetel ya'abach kí'imak
óolale'. ma' yojlo'obe' wa le chan
síiniko' táan u k'aat óolal tí' aj lojil
tí'al u séen k'áaxal ja' bulk'íin
yéetel bul áak'ab u tí'al ma' u
yuuchul le ts'o'kolbeelo' tumeen

jach yaajchaj tu yóol úuch u xúump'ajta'al tumeen le kóokayo'.

Le ken k'uuch u p'íis k'íinil le ts'o'okolbeelo' kaj u séen k'áaxal ja' ma' chéen ken áak'abchaji', ka tu yilo'ob bey le k'íino', le tumben atantsilo'obo' ma' lúub yóolobi' tumeen ts'o'ok u beelo'ob je'ex bixake', ka bino'ob tu ts'u k'aax u yaabiltuba'ob.

Le chan síinik túuno' ok ichil u aktuné' ka tuup' séen óok'ol tumeen ma' úuch le ba'ax tu k'aat óoltajo', tumeen mina'an u yoksaj óol tí' aj lojil; ichil u múukyaje', jo'op' u chu'upul u aktuné' tak ka buulij.

Bey xu'ulik u kuxtal juntúul
máax tu yóotaj u méet k'as tí' u
yéet wíinkil ba'ateilo'.

**Tsikbal ts'iibta'an tumeen:
José Joaquín Balam Ché.**

IK' T'AANILO'OB

A TUUBSAJ

Ka wa'alikten jach a k'áaten
ba'axten tun ta p'atken
tu'ux yan a yabilaj ka waikteno'
ma'asa' chéen ta tusiken

Jach tin tuukultaj jaaj a t'áan
le óolal tin ts'ajtech in yabilaj
tin k'ubajtech in puksi'ik'al
ba'axe' ma' ta táanooltaj mix ba'al
ti'

Tin k'aj óoltech ka'ap'éel k'iin
baaxalnajo'on , che'ejnajo'on xan
bejlae' chéen a tuukulij yanten
tumen teche' ta p'atajen.

Jeex tu'ux bix xí'ikeche'
in woojel mix bik'íin a tuubskén
tumeen kex séen naachajkeche'
a chí'o' ma' táan u sa'atal in
ts'uts'i.

Ta tuukultaj chéen ch'a'bil ken a
tu'ubsen
ba'axe' ta junal ta tusaabaj
bin k'a'ajaktech in kí'kí't'aano'ob
tumen mina'an u laak'jee bix
teno'.

**Ik t'aanil ts'íibta'an tumeen:
Julian Pat Balam.**

YAKUNAJ T'AAN

Ki'ichpan ch'uupal tech in kuxtal
jach in yakumajech tu jaajil
tumeen tech in noj yabilaj
ka ts'aikten ya'abach ki'imak óolal

Kin k'aat óoltik ti' yuumtsil
ti'al ma' lu'usikech ti' ten
ten yéetel teche' juntulilo'on
tumeen chen tech in kuxtal.

Kin tuukultik bey chéen in wayak
ba'axe' kin wu'uyik a ki' k'in
óolale'
kin wa'alike' ma' chéen in wayaki'
tumeen ka wéesikten yéetel a
ts'uts'

Kin ts'aiktech in yakunaj t'aan
mix bik'iin bin in p'atech
yan in ts'aiktech yaabach
ki'imak óolal
yéetel tuláakal a puksi'ik'al

Ma' chéen tuukultik mix ba'al
mix táan in p'atikech
wa yan u laak' kuxtal ti' le kimilo'
in yaakunaje mix bik'iin ku
ts'o'okol.

**Ik'taanil ts'iibta'an tumeen:
Julian Pat Balam.**

YAAKUNAJ MA' K'UCHI'

Naats' tu jaal le k'áana'ab
tu'ux tin wilajech ki'ichpan
x-ch'uup
naats' tu jaal le k'aana'ab
tu'ux tin satajech ti'al mix bik'íin.

In puksi'ik'al yaab úuch u
muuk'yajtik
ka tin wilaj táan a bin
ma'a beychaj in je'esikech
tumen ma' a woojel wa táan in
yakunkech.

Ka ta machaj in k'ab
ka'a ta wa'alaj táan a bin
ma' tin na'ataj ba'ax in wa'atech
tumen ka'a tu ya'alaj lelo'
u tuukulil kimil yanten.

Ka na'at'en ook'ol tu jaal le
k'aana'ab
u ja'il in wicho'obe' xaak'paja'an
yéetel k'aana'ab
máan ya'abach k'íino'ob ma' tin
tu'ubsajech
le ken in k'a'ajsech bey in wool kin
kimile'

Teche' naach yanech ti ten
jee bix le ek'o'ob yano'ob te'
ka'anlo'
in woojel mix bik'íin in tí'alinkech
kex tumeen beyo' táan in
yaabinkech.

**Ik' t'aanil ts'íibta'an tuméen:
Julian Pat Balam.**

TI' IN NOJ YAAKUNAJ

Le ka tin yaax ilajech
Yanchaj u muuk' in puksi'ik'al
tumeen mina'an u xul
ki'ichpamilech
je'ex yanij au xul le k'aana'ab.

Kin paktikech yéetel noj yaakunaj
le ken a paktene'
ku yantal u yóol in puksi'ik'al

k-yakuntikbaj jee bix le ch'icho'ob
yano'ob way yóok'ol le kaab
kex tumen yan ki'imakóolile'
bejlake' teche' táan a bin.

Kin ts'aiktech a nib óolali'
uchik in k'ajoltikech
kex tumeen in puksi'ik'al táan in
muk'yajtik
mix bik'iin in tuubsikech.

**Ik't'aanil ts'íibta'an tumeen:
Julián Pat Balam.**

IN JATS'UTS KAAJAL

In jats'uts kaajal ,
ti' in tuukul ka máan,
bey táan in wilik a k'iiwik ile',
tu'ux ku baaxal mejen paalalo'ob.

K'abo'ob ku meeyajo'ob ti' k'aax,
bey xan ichil najo'ob,
chéen yanti'ob ki'imak óolaj,
ken k'uchuk máank'íinalo'ob.

U tsikbalij in jats'uts kaajal
ku taasikten yaab k'a'asajo'ob,
ku peeksik in wóolaj,
kin k'aasik in laak'tsilo'ob.

Ti' le jats'uts kaajal síijeno'
lu'um tu'ux tin p'aataj in paalil,
chúumuk in kuxtal ku ta'akik,
sáansamaal chen le kin k'a'asik.

Yéetel in tuukula'
kin ts'iboltik u ki'imak óolil in
kaajal,
ka ojeelta'ak,
ke'ex naach tu'ux yanen,
in jats'uts kaajal sáansamaal kin
naaytik.

**Ik' t'aanil ts'íibta'an tumeen:
Mario Tuyub**

CHAN LAAK'

Chan laak',
ts'ó'ok u yuuchtal in wilech
in woojel ku k'aajaltech
ya'ab wi'inalo'ob ts'ó'ok u máan
ma' tin wu'uyik mix a t'áan.

Mix bik'íin a tu'ubsik chan láak'
kex ka máanak yaabach ja'abo'ob
yan in wilikech tu ka'aten
u tí'al in tich'iktech in k'abo'ob.

Yan u beytaal ka' k-tsikbal
yéetel kí'imak óolaj in wéet kaajil
tsikbalten bix a máansik a kuxtal
tumeen sáamaale' yan a bin.

Ta'ak ichil a puksi'ik'al
tuláakal ba'ax kin wa'aliktech
kex máanak k'íino'ob
wa máanak ja'abo'ob
u tí'al tene' lajlie' in chan láakech.

**Ik't'áanil ts'iibta'an tumeen:
Mario Tuyub**

U MEEYAJ MASEWAL

Masewal,
ak'ab táan a líik'il
u tí'al a bin meeyaj ich k'aax
u síisij le sáastalo' ku k'amkech,
a wóojeel a kaxant a nu'ukul o'ob,
jach ma'alob a jo'osik u yejo'ob.

Masewal,
séeba'an a xíimbal,
séeba'an a tuukul,
a wóojeel a p'íis k'aax,
a wóojeel p'aytok',
a tuukul tí'yan kool ken sáasak,
bey xan ken ak'abchajak.

Jats'uts a t'ojkesik che'ob,
ki'imak a wóol ken a wil ts'o'ok a
meeyaj,

tumeen jats'uts a kool.
Le ken u ch'aa u beej a meeyaje'
ma' tech a wu'uyik wí'ij
ku tu'ubul a jaanaj.

Ka tóok,
ka paak'al,
ka páak,
ya'ab a k'ilkaabtik a meeyaj,
tu ts'o'oke' ka ch'akik si',
ka ch'iik a muuk' ken a kuchej.

Le ken k'uchkech ta wootoche'
jach ki'ibok a jaanaj,
ka ki' jaantik u ti'al u yantaal a
múuk'
u ti'al a ch'aa jo'oltik a meeyaj
sáamalo'.

**Ik't'aanil ts'iibta'an tumeen:
Mario Baltazar Collí Collí.**

K'AAYO'OB

MEEYAJ K'AB

Ba'ax kin in beetej
ba'ax kin in beetej
yèetel in meeyaj
jach ts'o'ok u yaabtal
jach ts'o'ok u yaabtal
mina'an in kooni'

In mejen paalal
in mejen paalal
mina'an u xanabo'ob
yan wal in bine'
yan wal in bine'
Tulum in kone'

Yan wal in bine'
Tulum in koone'
yan wal in bine'

Xel Ha' in kone'
yan wal in bine'
Xcaret in kone'
yan wal in bine'
yan wal in bine'
Cancun in kone'

In mejen meeyaj
in mejen meeyaj
jach tu jats'uts
le mejen ch'íicho'
le mejen ku'uko'
yéetel chan weech

Le chan xunaano'
le chan xunaano'
jach jats'uts yilik
yan wal u manik
yan wal bisik

tak tu kajil Ho'
Yan wal in bisik
tak tu kajil Ho'
yan wal in bisik
tu kajil Saki'
yan wal in bisik
tu kajil Motul
yan wal in bisik
tak tun Sakalu'um.

**K'aay ts'uibta'an tumeen:
Pedro Iuit Chi.**

CHAN EK

Bejlae' yan in jaantik chan ek
tumeen ts'u ka'antal
tumeen ts'u ka'antal
ts'u ka'antal x-nuuk uh.

Tumeen bey ya'almij le
nukucho'ob
le ken ka'anak uj
le ken ka'anak uj
ku yensa'al chan ek.

Le ken k'uchken tin naajil
kin jo'osik u kabil
kin lo'osik u kabil
kin ts'aik ti' xamach..

Kin k'elik yéetel tuláakal u xa'ak
kin t'aanik in paalal
kin t'aanik in x-nojoch
kin kutaal jaanal.

Jach kí' u jaantal chan ek
ka ts'aik u ta'abil
ka ts'aik u su'uts'il
yéetel chak ik.

Jach kí' u jaantal chan ek
ka ts'aik u ta'abil
ka ts'aik u su'uts'il
yéetel chookoj waaj.

**K'aay ts'iibta'an tumeen:
Pedro Iuit Chi.**

DR. 1997

DIRECCION GENERAL
DE CULTURAS POPULARES.
61 No.772 "B" (66-68)
FLEPE CARRILLO PUERTO,
QUINTANA ROO.
TEL. Y FAX. (983) 403-30

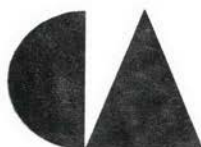

Centro de
Información y
Documentación

Alberto Beltrán

008621

Consejo Nacional
para la
cultura y las Artes

CULTURAS POPULARES
UNIDAD REGIONAL QUINTANA ROO

Felipe Carrillo Puerto
Quintana Roo.